
**Correcting Some Terms in “Iqraz al-Siyassa” based on a
Ghiathi’s Handwritten Version**

Mokhtar Komeyli; Faculty member of Vali-e-Asr University of
Rafsanjan*

Zahra Sayyedyazdi; Faculty member of Vali-e-Asr University of
Rafsanjan

---

1. Introduction

Mohammad Ibn Ali Zuhairi Samarkandi, is a famous prolific writer of the 6th century AH. His “Iqraz al-Siyassa” was first corrected by Jafar Sho'ar and published by the University of Tehran in 1349/1970 AD. In Sho'ar's edited version, which is the only edition of the book, several slips sometimes make the meaning of the phrases impossible to be understood accurately. In this study, the authors use a manuscript of Iqraz al-Siyassa kept in Khanghah Ahmadi library in Shiraz, No. 142. – here referred to as the Ghiasi version –of which Sho'ar seems to have been unaware. Applying these critical corrections makes the future editions of one of the most important prose works of Persian literature more and more revised for the lovers and researchers of Persian literature.

2. Methodology

This study employed a method to retrieve the correct forms of the errors in Iqraz al-Siyassa corrected by Sho'ar, through referring to Ghiasi's version and comparing its expressions word-for-word with Sho'ar's edited version and showing the correct and preferred version. Besides, to prove the correctness or superiority of the correct forms in the Ghiasi version, there is evidence from Sindbad-Namah and other works.

---

* Corresponding author.

E-mail: mokhtar.komaily@gmail.com.

Date received: 13/05/2020

DOI: 10.22103/jll.2021.15884.2794

Date accepted: 06/01/2021

---

3. Discussion

The primary purpose of the critical edition of texts is to obtain a text that is as close as possible to a writer's writing style. Sometimes this goal is not achieved for some reason, and the corrected text is more or less far from its original, having the slips. *Iqraz al-Siyassa* is among the works that have been critically edited only once to date. Jafar Sho'ar edited this text based on four manuscripts. The second edition of this book, without any changes, was republished by the same publisher in 2013.

There are many errors in *Iqraz al-Siyassa* corrected and edited by Sho'ar. In the article "Review of *Iqraz al-Siyassa* (Komili, 2012: 75-96), Komaili showed some slips by correcting the text based on the text itself and by quoting phrases from other Zuhairi's works such as *Sindbad-Namah* and other works.

Apart from Sho'ar's four manuscripts in the introduction section of *Iqraz al-Siyassa*, another manuscript of this book is kept in Khaneghah Ahmadi Library No. 142 in Shiraz, which was introduced by Mohammad Taghi Daneshpajooch in the Central Library of the University of Tehran (See: Daneshpajooch and Afshar, 1967: 5/209). Although the version of Ahmadi Monastery was introduced three years before the publication of *Iqraz al-Siyassa*, Sho'ar seems to be unaware of such a version. Therefore, he has not mentioned or used it in transcribing and correcting the book. The Khaneghah Ahmadi version covers 175 pages and is unfinished and has no conclusion section, therefore, the date of writing and its author's name are not known. This version, along with Sho'ar's version, can retrieve the correct forms of some of the printed text errors; recently, in an article entitled "Analysis of a Few Slips in *Iqraz al-Siyassa* with Emphasis on a Newly-found Manuscript", Based on the Ghiasi (newly found) version, some of the errors in the text corrected by Sho'ar were edited (See: Ebrahimi & Emami et al., 2020: pp. 1-18).

However, several errors in the version corrected by Sho'ar have not been edited in the mentioned article and should be edited. Most of these errors are related to the recording of Arabic words. In editing these words, in addition to the recordings of the Ghiasi version, sometimes the recordings of Leiden's version with the code "L", which the proofreader mistakenly took as a footnote and incorrectly recorded the other manuscripts in the text, were employed. References to Arabic dictionaries such as *Lisan al-Arab* and *Qamus al-Muhit* and considering the meaning of the Arabic words confirm the Ghiasi version recordings in some cases.

---

4. Conclusion

Iqraz al-Siyassa is one of the most prominent Persian political-literary texts, and in its only publication, there are errors that make the phrases incomprehensible. One way to eliminate these errors, which is due to the illiteracy of the scribes or corrected inaccuracies, is to refer to more manuscripts of these works. The manuscript in the Khanghah Ahmadi Library in Shiraz is a manuscript that the editor of Iqraz al-Siyassa apparently did not know about, and, therefore did not use in his critical edition. In general, it should be said that, since the edition by Sho'ar contains many errors, it is necessary to be revised. In this study, in addition to the manuscripts used by Sho'ar, the Ghiasi's manuscript will also be involved, and in some cases its recordings may be the most accurate recordings of all other versions.

Keywords: Iqraz al-Siyassa fi Aerad al-Ryasa, Zuhairi Samarqandi, Ghiasi version, Errors, Critical edition.

References [in Persian]:

- Awfi, M. (2020). *Labab al-Albab*, (E. J. Brown, M. Qazvini, & S. Nafisi Eds.). Tehran: Hermes.
- Daneshpajoo, M. T., & Afshar, I. (1967). *Journal of the Central Library of the University of Tehran*, (Vol. 5). Tehran: University of Tehran.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary, the second edition of the new period*. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute.
- Dehkhoda, A. A. (2007). *Proverbs and verdicts* (Vol. 3). Tehran: Amir Kabir.
- Drayati, M. (2010). *Catalog of Iranian Manuscripts (Dena)*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Ebrahimi, M., Emami, N., Ghasemipour, Gh., & Kordi, R. (2020). *Analysis of some slips in political purposes with emphasis on an unwritten manuscript*. *Typology of Persian Literature*, 12 (3), 1-18.

- Faqihi, H. (2002). *Arabic verses in Persian literature texts up to the seventh century (First Edition)*. Tehran: Al-Zahra University Press.
- Fazlullah, R. (2013). *Comprehensive chronicles (history of Iran and Islam) (M. Roshan, Ed.)*. Tehran: Written Heritage.
- Hosseini Qazvini, Sh. (2004). *Almejm fi athar Moluk al-Ajam (a dictionary of non-Arab scholars) (A. Fotouhi Nasab, Ed.)*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Komaili, M (2012). *A review of 'Aghrad al-Syasih fi 'Aerad al-Ryasa. Textology of Persian Literature*, 4 (3), pp. 96-75.
- Munshi, A. (2000). *Kelileh and Demneh (M. Minavi Tehrani, Ed. 19th edition)*. Tehran: Amirkabir.
- Roni, Abolfaraj (1967). *Divan of Mahmoud Mahdavi Damghani*. Mashhad: Ancient Bookstore.
- Safa, Z. (1995). *History of Literature in Iran*. Vol. 2, Edition 13. Tehran: Ferdows Publications.
- Shams Qais Razi, Sh. (1994). *Dictionary in the criteria of non-Arabic poems (S. Chamisa, Ed.)*. Tehran: Ferdows.
- Shams Qais Razi, Sh. (n.d.). *Al-Mu'jm fi Ma'ayer Ash'ar Al-Ajam (M. Qazvini & M. Razavi Eds.)* Tehran: Tehran Bookstore.
- Watawat, R. (1983). *Hadayiq al-Sehr fi Daghaigh al-She'r (A. Iqbal Ashtiani, Ed.)*. Tehran: Sanai Library and Tahoori Library.
- Zuhairi Samarkandi, M. (1397). *Ghrrt al-Alfaz wa Nuzhat al-Lahaz (M. Zakir Al-Husseini, Ed.)*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Zuhairi Samarkandi, M. (1950). *'Aghrad al-Syasih fi 'Aerad al-Ryasa (J. Sho'ar, Ed.)*. Tehran: University of Tehran Press.
- Zuhairi Samarkandi, M. (1983). *Sindbad-Namah (A. Atash, Ed.)*. Tehran: Farzan Book.
- Zuhairi Samarkandi, M. (2013). *Sindbad-Namah (S. M. Kamal al-Dini, Ed.)*. Tehran: Written Heritage.

-
- Zuhairi Samarkandi, M. (n.d.). *'Aghrad al-Syasih fi 'Aerad al-Ryasa*, the edition of Khanghah Ahmadi Library, Shiraz (No. 142).
- Zuzani, H. (1995). *Kitab al-Masadr. T. Binesh (Ed.)*. Tehran: Alborz Publishing.

References [in Arabic]:

- Firozabadi, M. (2003). *Qamus al-Muhit (M. Abd al-Rahman al-Marashi, Ed.)*. Beirut: Arab Heritage House.
- Ibn Manzur, M. (n.d.). *Lisan al-Arab (A. M. Abd al-Wahhab & M. al-Sadiq al-Abdi, Eds.)*. Beirut: The Arab Heritage Revival House and its Arab History Foundation.
- Ibn Muqaffa, A. (1423). *Kalila and Damnah (I. Shams El Din, Ed.)*. Beirut: Scientific Institution for Publications.
- Imad al-Isfahani, K. (1996). *Kharydat al-Qasr wa Jarydat al-Asr, The poets of the Levant, Part 1 (Sh. Faisal, Ed.)*. Damascus: The Hashemite Printing Press.
- Maalouf, Lois (1374) *Al-Munajjid fi al-Lugha*. Tahrn: published by Vertu and Verasteh.
- Thaalabi, A. (2003). *Proverbs and teachings (Q. Al-Hussein, Ed.)*. Beirut: Al-Hilal House and Library.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

تصحیح چند واژه در اغراض السیاسة براساس دست نویس غیائی (علمی - پژوهشی) *

دکتر مختار کمیلی^۱، دکتر زهرا سیدیزدی^۲

چکیده

یکی از متون ارزشمند سده ششم، اغراض السیاسة فی اغراض الریاسة اثر محمد بن علی ظهیری سمرقندی است که آن را جعفر شعار در سال ۱۳۴۹ تصحیح و به وسیله انتشارات دانشگاه تهران منتشر نموده است. در این تنها تصحیح اغراض السیاسة به سبب ضبط نادرست بعضی واژه‌ها، عبارات و ابیاتی نامفهوم می‌نماید و ضرورت دارد که این اغلاط به صورت درست خود باز آیند. در این مقاله با مقابله متن چاپی با دست نویسی از این اثر که در کتابخانه خانقاه احمدی شیراز نگهداری می‌شود و ظاهراً مرحوم شعار از وجود آن بی‌اطلاع بوده است و نیز دقت در عبارات متن چاپی و رجوع به پاره‌ای منابع که ظهیری ابیاتی از آن‌ها را نقل کرده است، صورت درست پاره‌ای از اغلاط، که در مقالات مرتبط با تصحیح این متن مورد توجه قرار نگرفته، نشان داده شده است. نتیجه حاصل از این پژوهش آن است که به سبب اغلاط نسبتاً زیاد متن چاپی، تصحیح منقح‌تر این کتاب ضروری و بایسته است.

واژه‌های کلیدی: اغراض السیاسة، ظهیری سمرقندی، دست نویس غیائی، اغلاط، تصحیح.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۲۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۱۷

۱- عضو هیئت علمی و دانشیار دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان. (نویسنده مسئول)

Email: mokhtar.komaily@gmail.com.

۲- عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.

DOI: 10.22103/jll.2021.15884.2794

۱- مقدمه

محمدبن علی ظهیری سمرقندی از نویسندگان نامی سده ششم (هـ.ق) است که از وی چندین اثر باقی مانده است. عوفی در لباب الالباب درباره آثار ظهیری سمرقندی چنین می نویسد: «و سندباد را به حلیت عبارت تزیینی داده است [...] و اغراض السیاسة فی اغراض الریاسة^(۱) از منشآت او است؛ بحری زاخر موج او جواهر فاخر. از ابتدای دولت جمشید ملک تا به عهد سلطنت مخدوم خود لطایف کلام جملگی ملوک بیاورده و آن را شرحی زیبا به عبارتی دلربا داده و سمع الظهیر فی جمع الظهیر^(۲) تألیف اوست.» (عوفی، ۱۳۸۹: ۱۳۴).

سندبادنامه تا امروز دوبار و اغراض السیاسة یک بار به حلیه تصحیح انتقادی آراسته شده اند، اما از سمع الظهیر نشانی در دست نیست. به جز این سه اثر که عوفی از آن ها یاد کرده است، اخیراً اثر دیگری از ظهیری با عنوان غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ تصحیح و چاپ شده است. (ن.ک: ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۷)

اغراض السیاسة را جعفر شعار برای نخست بار در سال ۱۳۴۹ تصحیح و به وسیله انتشارات دانشگاه تهران منتشر کرد. در سال ۱۳۹۲ این اثر بدون هیچ تغییری به وسیله همین انتشارات باز چاپ شده است. در اغراض السیاسة به تصحیح شعار، لغزش های متعددی یافت می شود که پاره ای از آن ها را مختار کمیلی در مقاله «بازنگری اغراض السیاسة» با روش تصحیح متن به وسیله خود متن و با استناد به عبارات اثر دیگر ظهیری، سندباد نامه و ... اصلاح کرده است. (ن.ک: کمیلی، ۱۳۹۱: ۹۶-۷۵).

به جز دست نویس های چهارگانه ای که شعار، در مقدمه اغراض السیاسة معرفی کرده است، دست نویس دیگری از این کتاب در کتابخانه خانقاه احمدی شیراز به شماره ۱۴۲ نگاهداری می شود. محمدتقی دانش پژوه، این دست نویس را نخستین بار در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ذیل «کتابخانه خانقاه احمدیه» چنین معرفی کرده است: «اغراض السیاسة فی اغراض الریاسة: محمدبن علی ظهیری سمرقندی. ش ۱۴۲، نستعلیق سده ۱۲ و ۱۳، انجام افتاده.» (دانش پژوه، محمدتقی و افشار، ایرج، ۱۳۴۶، ج ۵: ۲۰۹). این نسخه در فهرستواره دست نوشت های ایران (دنا) نیز به نقل از نشریه کتابخانه مرکزی

دانشگاه تهران، در شمار نسخه‌های *اغراض السیاسة*، فهرست شده است. (ن.ک: درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۵۹).

با وجود این که نسخه خانقاه احمدی، سه سال پیش از انتشار *اغراض السیاسة*، معرفی شده است ظاهراً شعار از وجود چنین نسخه ای بی اطلاع مانده و از این رو در نسخه شناسی و تصحیح کتاب از آن یاد و استفاده ننموده است.

اخیراً در مقاله ای با عنوان «واکاوی چند لغزش در *اغراض السیاسة* با تاکید بر یک نسخه خطی نویافته»، نسخه خطی خانقاه احمدی معرفی و براساس آن پاره ای از اغلاط متن چاپی کتاب، تصحیح شده است. (ن.ک: ابراهیمی و امامی و همکاران، ۱۳۹۸). نسخه خانقاه احمدی را سیدعلی غیائی به کتابخانه مزبور اهدا نموده، از این رو در جستار حاضر با عنوان نسخه غیائی بدان اشاره می کنیم. نسخه غیائی ۱۷۵ برگ دارد و ناتمام و فاقد انجامه است و از این رو تاریخ کتابت و نام کاتب آن دانسته نیست. آخرین کسی که در این دست نویس در مورد وی مطالبی آمده و از وی سخنانی نقل و شرح گردیده، عبدالله بن المعتز است. واپسین سطر این دست نویس چنین است: «و ریب و لیب و ادیب و عاقل کامل آن است که در حصن حصین صبر». (ب ۱۷۵پ). ذیل واژه صبر، لفظ «پناه» که اصطلاحاً بدان «رکابه» می گویند، مضبوط است. بنابراین نیمی از گفتار ابن المعتز و اوصاف و گفتارهای نصر بن احمد السامانی تا پایان کتاب از این نسخه ساقط گردیده و یا اصلاً به حلیه کتابت آراسته نشده است.

نسخه غیائی شباهت بسیار به دست نویس متعلق به کتابخانه لیدن (هلند) دارد. اما در مواردی ضبط های این دو نسخه با هم متفاوت است و گاه ضبط درست همان صورتی است که در دست نویس غیائی مضبوط است. شعار در مقدمه *اغراض السیاسة* مصحح خود به معرفی نسخه لیدن با نشانه اختصاری «ل» پرداخته است.

چون *اغراض السیاسة* از متون کهن فارسی است و عباراتی از آن عیناً در کتب تاریخی بعد از آن نقل شده که نشان می دهد این اثر مورد توجه مورخان بوده است، بایسته است به صورتی منقح و تا حد ممکن به دور از لغزش در اختیار دوستداران و پژوهندگان ادب دیرینه سال فارسی قرار گیرد. این بایستگی باعث آمد که نگارندگان، دست نویس غیائی

را با نسخه چاپی مقابله و در مواردی که ضبط دست نویس غیاثی، صحیح و یا مرجح است، یادداشت و ارائه کنند.

۱-۱- بیان مسئله

هدف اصلی تصحیح انتقادی متون، به دست دادن متنی است که هرچه بیشتر به نوشتار مؤلف نزدیک باشد. گاهی این هدف به عللی تحقق نمی یابد و متن مصحح از اصل خود، کمابیش، دور و دچار لغزش می گردد. از جمله این علل، در دسترس نبودن یا عدم اطلاع مصحح از بعضی دست نویس های اثر مورد تصحیح اوست. در *اغراض السیاسة* به تصحیح شعار، لغزش هایی هست که گاه دریافت معنی و مفهوم عبارات را دشوار می سازد و بایسته است از ساحت متن زدوده شود. در مقاله حاضر با رجوع به دست نویس غیاثی که شعار در تصحیح خود از آن بهره نبرده است. پاره ای از لغزش های *اغراض السیاسة* مصحح شعار، تصحیح می شود.

۱-۲- پیشینه تحقیق

پس از انتشار *اغراض السیاسة* به تصحیح جعفر شعار در سال ۱۳۴۹ تا مدت ها نقدی بر این کتاب نوشته نشد تا این که مختار کمیلی برای نخستین بار در مقاله «بازنگری اغراض السیاسة» به پاره ای از لغزش های راه یافته به این کتاب، پرداخت. (ن.ک: کمیلی، ۱۳۹۱: ۷۵-۹۶). به جز این مقاله، چنانکه گفته شد، اخیراً مقاله ای با عنوان «واکاوی چند لغزش...» نشر شده است. نویسندگان این مقاله، پاره ای از اغلاط متن چاپی را براساس دست نویس غیاثی که آن را نسخه خطی نویافته می نامند، تصحیح نموده اند. با این همه، هنوز اغلاطی در متن چاپی هست که در هیچ کدام از مقالات مزبور تصحیح نشده است. به جز این دو مقاله، مقاله دیگری درباره لغزش های *اغراض السیاسة* مصحح شعار نوشته نشده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

اغراض السیاسة از متون دیرینه سال فارسی است و افزون بر مباحث سیاسی، از دیدگاه های زبانی، سبک شناختی و .... نیز کمال اهمیت را دارد. با این همه، عبارات و ابیات متعددی در تنها چاپ این کتاب هست که نامفهوم می نماید و علت نامفهوم می آن ها، بی

تردید، ضبط بعضی واژه ها در این عبارات به صورت مغلوط است؛ بنابراین برای فهم درست این متن، ضروری است که این اغلاط به صورت درست خود باز آید. وجود متن منقح، پیش نیاز هر گونه نقد و بررسی کتاب از چشم اندازهای مختلف است.

۲- بحث و بررسی

در متون مصحح فارسی، کم و بیش لغزش هایی یافت می شود که بازآوردن آن ها به صورت درست و اصیل شان، ضرورت دارد. *اغراض السیاسة مصحح شعار*، در شمار چنین متونی است. در اینجا به تصحیح پاره ای از اغلاط این کتاب با استناد به ضبط های دست نویس غیائی می پردازیم.

۲-۱- آب / اسب

آب و گهر و تیغ بدو گیرد قیمت دین و دول و ملک بدو یابد مقدار

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۸۴)

به قرینه تیغ و گهر، صورت اسب به جای آب چنانکه در دست نویس غیائی (ب ۸۷ پ) آمده، مرشح می نماید. علاوه بر این، صورت درست بیت در *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، نیز مضبوط است. شمس قیس رازی در ذیل آرایه سیاقه الاعداد، این بیت را شاهد و مثالی برای این آرایه آورده، است: «چنانک زینتی^(۳) گفته است:

اسب و گهر و تیغ بدو گیرد قیمت تخت و سپه و تاج از و یابد مقدار

(شمس قیس رازی، بی تا، ۳۸۷)

۲-۲- اعتناق / اغتباق

«الواثق بالله آن که در صباح دولت، اصطباح مسرت و در غبوق سعادت، اعتناق سیادت

او را میسر و مهیا بود.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۳۳).

در عبارت بالا، اعتناق درست نیست و دچار تصحیف گردیده است. به قرینه صباح و اصطباح، متناظر با غبوق باید اغتباق باشد که در دست نویس غیائی (ب ۱۵۸ ر) آمده است.

اغتیاق به معنی شراب شبانگاهی خوردن است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل اغتیاق) چنانکه اصطباح در مقابل آن به معنی بامداد شراب خوردن است. (دهخدا، ذیل اصطباح).

۲-۳- اخوف / ما اخاف

«أني لأرى في لسانك طولاً وفي عقلك قصراً وأخوف من جنابة أحمرك على أسودك؛ می بینم در زبان تو درازی و در عقل کوتاهی و چگونه می ترسم از جنایت سرخ تو بر سیاه تو.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۴۰).

به قرینه «چگونه می ترسم»، ظاهراً صورت درست «اخوف»، «ما اخاف» می باشد. ضبط اخاف در دست نویس های «د» و «غیائی» آمده است و به نظر نگارندگان به قرینه «چگونه» در ترجمه فارسی بند بالا، «ما»، ساقط شده است. عبارات تازی زیر و ترجمه فارسی آنها که ساختی مانند بند (پاراگراف)، بالا دارند، شواهدی برای تصحیح قیاسی ماست:

«ما أفصح بنا أن يكون الدنيا لنا و أولياءنا خائبون من حسن آثارنا؛ چگونه زشت است که دنیا ما را بود و دوستان ما بی بهره باشند از حسن آثار ما.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۱۰).

ما أحوجنی إلى أن يكون علی بابی أربعة.... چگونه محتاجم به چهار مرد که ... (منشی، ۱۳۷۹: ۲۱).

علاوه بر این اگر ضبط اصیل واژه، اخوف می بود، باید به «می ترسانم» برگردانده می شد نه به «می ترسم».

۲-۴- أطع فوقك / أطع من فوقك

می گوید: «أطع فوقك يطع من دونك». فرمان بر آن را که زیر دست تست تا فرمان بردارد ترا آن که زیر دست تست. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۰۳).

به قرینه «آن را» پس از «فرمان بر» و نیز آمدن «من» پس از فعل «يطع»، بعد از فعل امر «أطع»، لفظ «من» ساقط شده است. این لفظ در دست نویس غیائی (ب ۹۶ ر) مضبوط است. صورت صحیح و کامل این عبارت در «التمثيل و المحاضرة» چنین است: «أطع من فوقك يطعك من دونك» (ثعالبی، ۲۰۰۳ م: ۹۹).

۲-۵- اضطرته / ثم اضطرته

همو [اسفندیار] گوید: «مَنْ كَانَ أَصْلُ أَمْرِهِ عَدَاوَةً إِضْطَرَّتْهُ نَوَائِبُ الزَّمَانِ إِلَى الصِّدَاقَةِ فَعَمَّا قَلِيلٍ يَعُودُ إِلَى الْعِدَاوَةِ» بنای هر کار که بر دشمنی بود و به ضرورت به دوستی گراید، چندان که اسباب ضرورت مرفوع گردد او به دشمنی برقرار اصل باز رود (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۸۷).

در عبارت عربی بالا، پس از واژه «عداوة» حرف ثَمَّ چنان که در دست نویس غیائی (ب ۴۳ر) آمده، لازم و ضروری است. این عبارت در جامع التواریخ نیز نقل شده و در آن، حرف ثَمَّ، جمله «اضطرته .... الصداقه» را به جمله شرط «من كان اصل .... عداوة» عطف کرده است:

«و هم از سخنان او [=اسفندیار] است: مَنْ كَانَ أَصْلُ أَمْرِهِ عَدَاوَةً ثَمَّ اضْطَرَّتْهُ نَوَائِبُ الزَّمَانِ إِلَى الصِّدَاقَةِ نَعْمَتَهُ قَلِيلٌ يَعُودُ إِلَى الْعِدَاوَةِ.» (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۹۲: ۱/۵۴۲).

مفهوم بند بالا در کلیله و دمنه عربی به صورت زیر آمده است. در بند کلیله و دمنه عربی نیز حرف ربط ثَمَّ دیده می شود:

مَنْ كَانَ أَصْلُ أَمْرِهِ عَدَاوَةً جَوْهَرِيَّةً ثَمَّ أَحْدَثَ صِدَاقَةً لِحَاجَةٍ حَمَلَتْهُ عَلَى ذَلِكَ فَإِنَّهُ إِذَا زَالَتِ الْحَاجَةُ الَّتِي حَمَلَتْهُ عَلَى ذَلِكَ، زَالَتْ صِدَاقَتُهُ. (ابن المقفع، ۱۴۲۳: ۲۳۲).

۲-۶- انهملوا / انهمكوا

همو [=انوشیروان] گوید: «إِنَّ أَبْنَاءَ السُّفْلِ إِذَا تَأَدَّبُوا بَلَّغُوا مَعَالِيَ الْأُمُورِ فَإِذَا نَالُوهَا انْهَمَلُوا فِي تَذَلُّلِ الْأَشْرَافِ؛ فَرُومَايِكَانَ وَبِي أَصْلَانِ چُونِ ادَبِ آمُوزَنْدِ بَهْ دَرَجَاتِ مَعَالِي بَرِ آيَنْدِ وَ چُونِ بَهْ مَرَقَاتِ مَعَالِي وَ دَرَجَاتِ شَرِيفِ بَرِ آمَدَنْدِ دَرِ بَرِ اَنْدَاخْتَنِ اشْرَافِ كُوشَنْدِ» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۹۶).

برای واژه «انهملوا» هیچ نسخه بدلی در اغراض السیاسة مصحح شعار، ضبط نشده است. در دست نویس غیائی (ب ۹۳ر) این واژه به شکل «إِثْمَهَلُوا» نگاشته آمده است. کاتب این دست نویس در حاشیه همین صفحه، معنی «راست شدن و راست ایستادن» را برای مصدر «اتمهلل» یادداشت نموده که البته مطابق معنایی است که در لسان العرب برای این مصدر آمده است. (ن. ک: ابن منظور، بی تا: ۲/۵۶) اما مناسب جمله مورد بحث ما نیست.

واژه «انهملوا» در *اغراض السیاسة* به تصحیح شعار و در دست نویس غیائی، غلط ضبط شده است و بدون هیچ تردیدی شکل درست آن «انهمکوا» است که در همین سخن انوشیروان در کتاب *المعجم فی آثار ملوک العجم* آمده است. (رک: حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۱۰).

در *لسان العرب*، ذیل مادهی «همک» آمده است که: «انْهَمَكَ الرَّجُلُ فِي الْأَمْرِ أَي جَدَّ لَجْجًا وَ تَمَادَى فِيهِ.» (ابن منظور، بی تا: ۱۳۵ / ۱۵). در قاموس المحيط می خوانیم که: «هَمَكَةُ فِي الْأَمْرِ فَانْهَمَكَ وَ تَهَمَكَ: لَجَجَهُ فَالْجَجَّ» (فیروزآبادی، ۱۴۲۴: ۸۸۲). در «کتاب المصادر» نیز همین معانی برای مصدر انهماک ضبط گردیده است. «انْهَمَكَ الرَّجُلُ فِي الْأَمْرِ أَي جَدَّ وَ لَجَجًا.» (زوزنی، ۱۳۷۴: ذیل انهماک).

بنابراین هم به استناد به کتاب *المعجم فی آثار ملوک العجم* و هم با عنایت به معنی جمله و ترجمه فارسی آن، صورت درست «انهملوا» در *اغراض السیاسة* به تصحیح شعار، «انهمکوا» بوده است که ظهیری آن را به «کوشند» ترجمه نموده است.

۲-۷- خدای / خدای او

«و هم او در اثنای این خطبه می گوید [ابوبکر]: اَيُّهَا النَّاسُ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يَعْْبُدُ مُحَمَّدًا فَانَّ مُحَمَّدًا قَدَمَاتَ وَ مَنْ كَانَ يَعْْبُدُ رَبَّ مُحَمَّدٍ فَانَّهُ حَيٌّ لَا يَمُوتُ؛ هر که از شما محمد را همی پرستید محمد بمرد و هر که خدای را همی پرستید او زنده است که هرگز نمیرد» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۴۹).

ترجمه «مَنْ كَانَ يَعْْبُدُ رَبَّ مُحَمَّدٍ» به «هر که خدای را همی پرستید»، دقیق نیست و ترجمه دقیق تر آن چنان که در دست نویس غیائی (ب ۱۱۸) آمده، «هر که خدای او را همی پرستید» است.

۲-۸- در / درد

«از ورق مذاب عَبْرَات به ورق زرناب ملون وجنات، نامه در فراق عزیزان می نوشت، از جگر خون آبه جگر کباب بر صحیفه زرناب، رقعہ درد دوستان نقش می کرد.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۱۷).

در دست نویس غیائی (ب ۵۷پ)، به جای «نامه در فراق»، «نامه درد فراق» آمده که بر ضبط نسخه چاپی، بر فرض این که غلط چاپی نباشد، ترجیح دارد. رقعۀ درد دوستان در جمله بعد همین عبارت، مؤید ضبط «نامه درد فراق» است. افزون بر این، در سندبادنامه نیز ظهیری، ترکیب «درد فراق»، را به کار برده است:

«به مدد ممداد اشتیاق، حکایت شکایت درد فراق شرح کرد.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۶۴).

«آری عادت روزگار غدار ... همین است ... یاران مشفق را در مهامه اشتیاق تجرّع درد فراق چشانند» (ظهیری سمرقندی: ۱۶۴).

۲-۹- زلف و جمال / زلف و خال

«لهراسف که آثار دیانت و دین داری او زلف و جمال عروس جهاننداری بود.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۷۲).

مصحح اغراض السیاسة هیچ نسخه بدلی برای «زلف و جمال» نیاورده اما در دست نویس غیائی (ب ۳۴پ) به جای «زلف و جمال». «زلف و خال جمال» ضبط شده که مرجح و مناسب تر است چه جفت واژه «زلف و خال» در عبارات دیگری هم از ظهیری آمده است؛ مانند: چی مکارم اخلاق و مجامع الطاف .... مشاطه‌ای است که زلف و خال عروس دولت آراند. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۸۱).

«ابوجعفر بن منصور آنکه آثار دیانت او زلف و خال عروس خلافت بود.» (ظهیری سمرقندی: ۳۱۳).

با این پیشنهاد می توان گمانه زد که صورت اصلی عبارت مورد بحث ما چنین بوده است: لهراسب که آثار دیانت و دین داری او زلف و خال عروس جهاننداری بود. در این صورت، عبارات صفحات ۷۲، ۸۱، ۳۱۳ از دیدگاه ساخت و مفهوم تشابه دارند. در عبارات صفحات ۸۱ و ۳۱۳، به جای «عروس جهاننداری»، «عروس دولت» و «عروس خلافت» آمده است.

جفت واژه «زلف و خال»، در سندبادنامه نیز آمده که می تواند پیشنهاد ما را استوارتر سازد: «و همواره جمال حال او به زلف و خال فضل و حکمت آراسته بوده است» (ظهیری

سمرقندی، ۱۳۹۲: ۳۷). «جوانی بود چون نگارستانی [...] گل رخساری که چهره او زلف و خال عروس کمال و قد او سرو باغ حُسن و جمال بود» (ظهیری سمرقندی: ۱۶۹).

۲-۱۰- سبب / سبب

«ای کریمی که سرگشتگان بادیه حیرت را به کعبه هدایت راه نمایی و سرمازدگان زمهریر هجران را به ربیع وصال خود رسانی» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۱۷).
مصحح در پانوشت همین صفحه، شماره ۶ برای لفظ بادیه، نسخه بدل سبب (؟) را از دست نویس «ل» گزارش می کند. صورت درست و مناسب این لفظ چنانکه در دست نویس غیاثی (ب ۵۸ ر) آمده، لفظ «سبب» به معنی «بیابان و زمین برابر و دور» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل سبب) است. ظهیری این واژه را در سندبادنامه نیز به کار برده است: «چون صرصر و نکبا در سبب و بیدا رفتن ساخت». (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۴۳).

۲-۱۱- شخص / شخص ماه

در شد به چتر ماه سنان های آفتاب   ورچند شخص سراندر سپر کشید
(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۸۹)

مصراع دوم این بیت که گویا از ابیات قصیده ای است، موزون نیست و باید، چنانکه در دست نویس غیاثی (ب ۸۹ پ) آمده، پس از شخص، واژه «ماه» افزوده و بیت چنین خواننده شود:

در شد به چتر ماه سنان های آفتاب   ور چند شخص ماه سراندر سپر کشید

۲-۱۲- شرف / شاید شرف

«اردشیر بابکان آن که شرف قصر اقبال آل ساسان و عاقد و ناصب اعلام فتح و نصرت ایشان بود.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۶۳).

در بند بالا به قرینه «عاقد و ناصب اعلام فتح و نصرت»، به نظر می رسد که پیش از «شرف قصر اقبال آل ساسان» واژه ای که چون ناصب و عاقد معنی فاعلی دارد، وجود داشته و از دست نویس ها حذف شده است.

ظاهراً این واژه محذوف، «شاید» اسم فاعل از ماده «شید» به معنی: «بلند و مرتفع ساختن» است که در دست نویس غیائی (ب ۷۷ ر) آمده است؛ بنابراین می توان گمانه زد که صورت اصیل جمله چنین بوده است:

اردشیر بابکان آن که شاید شُرف قصر اقبال آل ساسان و عاقد و ناصب اعلام فتح و نصرت ایشان بود. واژه شُرف، جمع شرفه به معنی کنگره در عبارات دیگری از ظهیری آمده است: «چه بر بندگان مخلص تقریر نصحیت از لوازم شریعت و مروت است تا پادشاه فرزندی را که دُرّ صدف لطف و شُرف قصر شُرف شاه است به دست نهنگ تلف ندهد.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۱۶۸).

«پادشاهی بوده است در حدود کابل [...] و او را در همه عالم فرزندی بود، خَلَف سَلَف و شُرف شُرف، با جمالی باهر و عرضی طاهر» (ظهیری سمرقندی، ۱۷۹).
در عبارت مورد بحث ما، عاقد به معنی استوار کننده است. این واژه همراه لواء در بیتهایی از متنی که در اغراض السیاسة (صفحه ۵) نیز نقل شده، آمده است.

فَأَنْتَ حُسَامُ الْمُلْكِ وَاللَّهُ ضَارِبٌ وَأَنْتَ لِوَاءِ الدِّينِ وَاللَّهُ عَاقِلٌ

(متنی، ۱۴۲۴: ۲۴۹)

برقوی مصراع دوم را چنین شرح کرده است: وَأَنْتَ لِلدِّينِ رَايَةُ اللَّهِ سَبْحَانَهُ الَّذِي عَقَدَهَا وَأَحْكَمَهَا (متنی: ۲۴۹). معنی بیت: تو شمشیر پادشاهی هستی و خداوند، شمشیر زن است. تو پرچم دینی و خداوند استوار کننده آن.

۲-۱۳ - طیبی / طینی

«حقیقت سماع، صوتی است مندفع از اصطکاک اجرام ثقیل به واسطت هوای خفیف که به وسیلت حروف مقطع به عصب مجوّف دماغ منتهی شود و در وی طیبی حادث گردد و نفس نطقی آن را ادراک کند و...» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۳۳)
از فحوای بند بالا بر می آید که ضبط واژه طیبی درست نیست و صورت اصیل و صحیح آن چنانکه در دست نویس غیائی (ب ۱۵۸ پ) آمده، طینی است. ظهیری این واژه را در عبارت زیر نیز به کار برده است:

و ترهات اصحاب اغراض در باب مخلصان مشفق و ناصحان امین و دستوران معتمد ناستودن [ظ: ناشنودن] و آن را چون صدای کوه و طنین مگس در گوش جای نادادن و بی اثر پنداشتن (ظهیری سمرقندی، ۳۱۲).

۲-۱۴- علیهم / علیهم

قوی امین کابن عمران فی الهدی حفیظ علیهم کابن یعقوب فی الملک

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۴۵)

ظاهراً ضبط «علیهم» درست نیست و به قرینه «قوی امین» در مصراع اول و با توجه به آرایه موازنه، ضبط درست این واژه چنانکه در دست نویس غیاثی (ب ۷۰ر) نیز آمده، «علیم» است. ترجمه بیت: او در هدایت چون پسر عمران (موسی ع) نیرومند و امین است و در پادشاهی چون پسر یعقوب (یوسف ع) آگاه و نگاهبان.

۲-۱۵- گردانند / گرد آیند

«لایکاد الظنون المتفرقه تجتمع علی امر مستور إلا کشفته عنه، نبود که گردانند گمان های پراکنده مردمان بر کاری که آن کار پوشیده ماند. یعنی ظنون متفرقه و اهواء متلاصقه و آراء متلاحقه ابناء علّات و قذایف فلوات هرگاه که بر کاری مشکل و امری معضل و سرّی مستور و رازی محجوب جمع شود هر آینه آن راز مکشوف و آن سرّ مفشی شود.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۶۸).

ظاهراً، گردانند، تصحیف شده «گرد آیند» است. مولف این واژه را در ترجمه «تجتمع» آورده است. در چند سطر بعد نیز، تجتمع به «جمع شود» برگردانده شده است.

۲-۱۶- لایقزی / لایقزی

فللسر منی موزع لاینالیه ندیم فلایقزی الیه شراب

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۵۳)

واژه لایقزی درست نیست و صورت درست آن چنانکه در دیوان متببی آمده، «لایقزی» است:

وَلِلَّسْرِ مَنَى مَوْضِعٌ لَا يَنَالُهُ نَدِيمٌ وَلَا يُفْضِي إِلَيْهِ شَرَابٌ
(متنی، ۱۴۲۴: ۱۹۸)

ترجمه بیت: راز در من جایگاه چنان استواری دارد که هیچ هم پیاله ای بدان نمی رسد و هیچ باده ای بدان دست نمی یابد.

۲-۱۷- مداومت / مداوات

«دم مسیح و دست جالینوس از معالجت و مداومت آن عاجز آید.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۰۵).

واژه مداومت به معنی «پایداری و ثبات» مترادف معالجت و مناسب جمله نیست و صورت درست آن، چنانکه در دست نویس غیائی (ب ۹۷ ر) آمده، «مداوات» است. ظهیری این واژه را نیز در عبارت زیر همراه با معالجت به کار برده است: «و بجشکی عالم و استاد خواهد تا عضوی معلول را مداوات کند و به شق و بطّ و معالجت پیوندد به خرق و قطع» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۷۲).

۲-۱۸- مثل المشفق / مثل الطيب المشفق

«مَثَلُ الْمَلِكِ فِيمَا يَتَعَاظُهُ مِنْ مُعَاقِبَةِ الْمُذْنِبِينَ ثُمَّ الْعَطْفُ عَلَيْهِمْ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِمْ مَثَلُ الْمَشْفِقِ الَّذِي يَضْطَرُّ إِلَى شَقِّ الْأَعْضَاءِ وَ... مَثَلُ پادشاه در عقوبت فرمودن گناه کاران و باز مهربانی کردن بر ایشان مثل طبیعی است دانا و مشفق که حاجتمند شود به شکافتن اندامی .... یعنی مثل صاحب دولت در تأدیب مجرمان و تغذیب مخطیان و ... مثل طبیعی حاذق و مشفق است و بجشکی عالم و استاد خواهد که عضوی معلول را مداوات کند به شق و بطّ» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۷۲).

چنانکه در ترجمه عبارات تازی دیده می شود، ظهیری هم در ترجمه عبارات تازی و هم در شرح آن، واژه طیب را به کار برده است در حالی که این واژه در اصل عبارت تازی دیده نمی شود. ظاهراً این واژه از قلم کاتب نسخه اساس مصحح، نسخه کتابخانه ایاصوفیا، سقط شده است و صورت درست و کامل عبارت چنانکه در دست نویس غیائی (ب ۳۴ پ) آمده، چنین بوده است. مَثَلُ الطَّيِّبِ الْمُسْتَفِقِ الَّذِي يَضْطَرُّ إِلَى شَقِّ الْأَعْضَاءِ.

۲-۱۹- مرد / مردم

بگذار طمع که مرد طامع ایام به رنج و غصه بگذارد

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۰۲)

مصراع نخست موزون نیست. چون واژه «مردم» که ضبط دست نویس «ل» و نیز ضبط نسخه غیاثی (ب ۵۰ ر) است به «مرد» تحریف شده است. صورت درست بیت مطابق ضبط نسخ «ل» و غیاثی، چنین است:

بگذار طمع که مردم طامع ایام به رنج و غصه بگذارد

۲-۲۰- و / موجب

«چی آن تحقیر انعام و ازرای کرم و انهدام بنای محامد و انقضاض قواعد مآثر تو شود»
(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۳۳).

مصحح/اغراض السیاسة هیچ نسخه بدلی برای واژه های عبارت بالا نیاورده است اما در دست نویس غیاثی (ب ۶۴ پ) به جای «و انهدام»، «موجب انهدام» ضبط شده که مرجح است و معنای عبارت با این ضبط کاملاً روشن خواهد بود: «چی آن تحقیر انعام و ازرای کرم، موجب انهدام بنای محامد و انقضاض قواعد مآثر تو شود.»

۲-۲۱- مجازف / محارف

یا عِصْمَةَ الْمُسْتَضْعَفِ الْمَرْحُومِ   وَ مَلَاذَ كُلِّ مُجَازَفٍ مَحْرُومِ

قَضَيْتَ حَاجَاتِ الْأَنْامِ فَكُلُّهُمْ   مُتَأَنِّقٌ فِي رَوْضِكَ الْمَرْهُومِ

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۷۲)

ضبط نسخه اساس و دست نویس غیاثی (ب ۱۲۹ ر) در مصراع دوم بیت نخست، به جای «مجازف»، «محارف» است و معلوم نیست که مصحح از کدام دست نویس، ضبط «مجازف» را برگزیده و به جای محارف، ضبط نسخه اساس، در متن نشانده است. مصحح

در پانوشت همین صفحه فقط ضبط نسخه اساس یعنی «مخارف» را آورده و قید نکرده که «مجازف» که در متن آمده، تصحیح قیاسی است یا ضبط دست نویس یا دست نویس های دیگر.

به هر حال با توجه به معنی ابیات، همان ضبط نسخه اساس و دست نویس غیائی درست است. در لسان العرب آمده است: مخارف ای محدود محروم و يقال للمحروم الذی قتر علیه رزقه، مخارف. (ابن منظور، بی تا: ۳/ ۱۲۹). در لغت نامه معنی «بی روزی، بی بخت و روزی» برای این واژه ضبط شده است. (دهخدا، ۱۷۷: ذیل مخارف).

مجازف از ریشه «جزف» (معرب گزاف) است و در لسان العرب چنین معنی شده است: «جزاف و الجزافه: یبعك الشيء و اشتراؤه بلا وزن و لا کیل و هو یرجع الی المساهله و هو دخیل.» (ابن منظور: ۲/ ۲۷۶). بنابراین مجازف یعنی کسی که چیزی را بدون وزن و کیل، تخمیناً می خرد یا می فروشد، چنانکه در لغت نامه در معنی این کلمه آمده است: گزافه گو، گزافه کار» و برای مصدر آن یعنی «مجازفه» این معانی ضبط گردیده است: «به گزاف فرا گرفتن. در بیع با حدس و تخمین معامله کردن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مجازف و مجازفه) و البته این واژه مناسب بیت نیست و صورت درست، مخارف است.

فقیهی در ترجمه این ابیات، ضبط «مجازف» را پذیرفته و مجازف را به معنی «به خطر افکنده» دانسته و ابیات را چنین ترجمه کرده است:

ای نگهبان هر مستضعف مورد ترحم و ای پناه هر به خطر افکنده محروم تو نیاز همگان را بر آوردی که در باغ پر نعمت و پر باران تو به شادکامی مشغولند. (فقیهی، ۱۳۸۱: ۴۰۴). البته معنی به خطر افکنده برای مجازف در لغت نامه های عربی ضبط شده است مثلاً در المنجد آمده: جازف بنفسه: خاطربها (معلوف، ۱۳۷۴: ۹۰)، اما ظاهراً ضبط مخارف، ضبط قدیمی ترین نسخه با سیاق و معنی و مفهوم بیت مورد بحث ما سازگارتر می نماید.

۲-۲۲- موطره / موطره

«و به فر دولت قاهره، لازالت مشیة الارکان موطره البیان، مقبول دلها و محبوب

جانها گردد» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۵).

در جمله دعایی، لازالت مشیّدة الارکان موطرّة البیان، دو لغزش دیده می شود. البیان، تحریف البیان است. در نسخه غیائی (ب ۷ ر) این واژه به صورت درست یعنی «البیان» مضبوط است.

ظهیری سمرقندی در *سندبادنامه*، در موارد متعددی، جفت واژه ارکان و بنیان را به کار برده است:

و این بنده دولت قاهره، لازالت عالیة البیان راسخة الارکان (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۲۴۰) و قصر مشید این مملکت لازالت معمورة الاطراف و الارکان محمیة الارکان و البیان (ظهیری سمرقندی: ۸)

لغزش دیگر مربوط به ضبط موطرّه است. در لسان العرب از ریشه وطر فعلی دیده نمی شود و الوطر به معنی نیاز و حاجتی است که حاجتمند در برآوردن آن سعی و همت می ورزد: الوطرک کلّ حاجة کان لصاحبها فيها همة فهی وَطْرُهُ. (ابن منظور، بی تا: ۱۵/۳۳۶). در *قاموس المحيط* نیز تنها معنی حاجت برای این لفظ، ضبط شده است: الوطر: الحاجة لک فيها همّ و عناية فاذا بلغتها فقد قضیت وطرک (فیروزآبادی، ۱۴۲۴: ۴۵۸).

موطره در جمله دعایی مورد بحث ما، محرفّ واژه «موطّده» است به معنی استوار و محکم شده. در *لسان العرب* در ماده «وطد» آمده است که: «وَوَطَدَ الشَّيْءُ يَطِدُهُ وَطْدًا وَ طِدَةً»: اثبتّه و ثَقَلَهُ و التَّوْطِيدُ مثله. (ابن منظور، بی تا: ۱۵/۳۳۵) در *قاموس المحيط* نیز همین معانی عیناً برای این ماده ضبط شده است (ن. ک: فیروزآبادی، ۱۴۲۴: ۳۰۸).

ظاهراً کاتب نسخه غیائی این واژه را نتوانسته است به صورت درست بخواند و از این رو آن را نقاشی و به صورت «مولحده» رونویسی کرده است. می توان بر این بود که «ل» در واژه مولحده، در واقع دسته حرف ط بوده است. ضبط موطّده علاوه بر معنا، از جنبه موسیقی نیز جمله را موسیقایی تر می کند. این واژه در وزن و حرف پایانی، با واژه مشیّده، یکسان است. بنابراین به احتمال قریب به یقین، جمله مورد بحث ما چنین بوده است: لازالت مشیّدة الارکان موطّدة البیان. یعنی: هماره ارکان آن برافراشته و بنیان آن استوار باد.

۲-۲۳- نطفاً / فطفاً

حَتَّىٰ إِذَا تَوَّسَّرَ التَّبْلُجُ وَرَدَهُ   متداركاً نطفاً على الريحانِ

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۸۹)

بیت بالا از ابراهیم الغزّی، از ابیات قصیده ای است با آغاز:

معنى العلى لك و الدعوى للورى   سورُ الهزبر و ليممة السرحانِ

(عماد الاصفهانی، ۱۳۷۵ هـ: ۱۵)

که در *خریفة القصر و جریفة العصر*، نقل شده و ترجمه آن چنین است: معنای شرف و بزرگواری از آن توست و ادعاهای آن از آن دیگران (مردم)، [چنان که] حمله شیر، جشن و مهمانی گرگ است.

در *اغراض السیاسة مصحح* شعار و نیز در دست نویس غیائی (ب ۸۹ پ) واژه نطفاً در بیت: حتی اذا نثر... نادرست است و صحیح آن چنان که در *خریفة القصر آمده*، «فطفاً» (ف + طفا) است.

این بیت به صورت درست در *سندبادنامه* به تصحیح احمد آتش (ظهیری سمرقندی، ۱۳۶۲: ۲۲۱) و نیز تصحیح محمد باقر کمال الدینی (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۱۵۹) آمده است. حسین فقیهی در ترجمه بیت به ضبط نادرست *اغراض السیاسة* اعتماد و مصراع دوم را چنین ترجمه کرده است: «قطره آب صافی بر برگ گل ریحان ریخت.» (فقیهی، ۱۳۸۱: ۲۱۸).

طفا از مصدر «طفو» و «طُفُو» است به معنی: روی چیزی قرار گرفتن، چنانکه در *لسان العرب* آمده است: «طفا: طفا الشيءُ فوق الماء، يطفو طفوًا و طفوًا: ظهر و علا و لم يرسب.» (ابن منظور، بی تا: ۸ / ۱۷۷).

بنابراین ترجمه درست بیت همان است که کمال الدینی در *تعلیقات سندبادنامه* آورده است: «تا این که روشنایی صبح، گل سرخش را کاملاً آفشانند (خورشید) و آن پیایی بر سبزه‌های خوشبو قرار گرفت.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۲۷۰).

۲-۲۴- هِرّی و سوطی / هَزّی و سوطی

«و نیکوترین اسبان را به تازیانه و تحریک عنان، حاجت باشد، نبینی براق بهشت که در میدان گوی سبقت از برق خاطف ربوده است به هِرّی و سوطی محتاج می‌باشد.

محتاج بود به سوط و تحریک اسب ار چه بود چو برق خاطف

(ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۹۹)

در بند (پاراگراف) بالا، ظاهراً هِرّ، نادرست و صورت صحیح آن چنانکه در نسخه غیاثی آمده (ب ۹۴ پ)، «هَزّ» است. در لغت نامه دهخدا، برای واژه «هَرّ» معنی «به بانگ آوردن سگ، بانگ کردن کمان و ...» ضبط شده است که مناسب بند مورد بحث ما نیست. همچنین صورت های احتمالی «هَر» به معنی «راندن گوسپند را، خواندن گوسپند را به سوی آب» و «هَر» به معنی «به بیماری هَرار مبتلا گردیدن»، مناسبتی با متن ندارند. (ن. ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل هَرّ، هَر، هُرّ).

به قراین «تازیانه و تحریک عنان» و «سوط و تحریک» در بند بالا به احتمال بسیار قوی، صورت اصیل «هِرّی و سوطی»، «هَزّی و سوطی» بوده است. «هَزّ» در لغت نامه دهخدا به معنی «جنبانیدن چیزی را» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل هَزّ) و در کتاب المصداغ به معنی: جنبانیدن (زوزنی، ۱۳۷۴: ۷۶) آمده است که مترادف با «تحریک» در بند مورد بحث ما است. بنابراین می توان گفت که صورت «هَزّ» بر «هَرّ» ارجحیت دارد.

۲-۲۵- یُحِبُّ / یَجِبُّ

«همو گوید یُحِبُّ عَلَی الْوَالِی أَنْ یُضِیفَ اِلَی عَدْلِهِ الْاِحْسَانَ ... واجب است بر پادشاه

عهد که جمع گرداند با عدل خویش کردار نیکو.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۶۰).

ضبط یُحِبُّ غلط است. در بند بالا، این واژه به «واجب است» برگردانده شده است در حالی که از این واژه تازی، چنین معنایی بر نمی آید. صورت درست این واژه، چنانکه در دست نویس غیاثی (ب ۱۲۳ ر) آمده، «یَجِبُّ»، است از ماده «وجب» به معنی «واجب است» که در بازگردان بند، دیده می شود.

۲-۲۶- / + یک عبارت

«رای آفتاب نمای تو، ای خسرو شرق که آفتاب در جنب صفای او چون سایه تیره نماید.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۶۵).

مصحح در پایان عبارت بالا بر فراز فعل «نماید» تُکک یا شماره‌ای می‌گذارد و در پانوشت می‌نویسد: «ل» جمله ای اضافه دارد که ناخواناست. این جمله ناخوانای نسخه «ل» در دست نویس غیائی (ب ۳۱ ر) به صورت خوانا، بدین صورت مضبوط است: «و چون ماه منخسف خیره بود».

۲-۲۷- / + شعر

«عصامی باشید نه عظامی؛ معنی او آن بود که نسبت از خود کنید نه از پدران. إذا ما الحیُّ عاشَ بِعَظْمِ مِیَّتٍ فِذَاكَ العَظْمُ حَیٌّ وَ هُوَ مِیَّتٌ.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۳۵۵).

در دست نویس غیائی (ب ۱۷۰ ر) قبل از عبارت بالا، واژه «شعر»، نوشته شده است که نشان می‌دهد عبارت بعد از این واژه، یک بیت است. بنابراین بایسته است در چاپ مصحح این اثر به رسم معهود، واژه شعر در میان یک سطر نوشته شود و در سطر بعد، عبارت تازی به صورت یک بیت سامان یابد.

إذا ما الحیُّ عاشَ بِعَظْمِ مِیَّتٍ فِذَاكَ العَظْمُ حَیٌّ وَ هُوَ مِیَّتٌ

در امثال و حکم دهخدا، به جای «الحی» در مصراع نخست، «المرء» ضبط شده است. (ن.ک: دهخدا، ۱۳۸۶: ۳/ ۱۲۳۹). معنی بیت: هرگاه زنده به استخوان مرده‌ای نازش کند، پس (در حقیقت) آن مرده، زنده است و آن زنده، مرده.

۲-۲۸- / + یک عبارت تازی

«و همو گوید: وَ جَهِوا آمالکم الی من تحبه قلوبکم، امیده‌ها خویش به کسی بردارید که دلها شما او را دوست دارد معنی این کلمه مستنبط است از سخن امیرالمومنین عمر بن الخطاب: «پرهیز کنید از کسی که دل‌های شما در وی به چشم دشمنی نگردد.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۶۶).

در بند بالا، یک جمله عربی افتاده و تنها ترجمه آن آمده است. مصحح اشاره ای به سقط این جمله ندارد و گویا در دست نویس‌های دیگر نیامده است و یا در نسخه چاپی

هنگام حروف چینی افتاده است. این جمله در دست نویس غیاثی (ب ۱۲۶ر) بدین گونه مضبوط است: «از سخن عُمر [بدون امیرالمومنین و بن خطاب] که گفت: اتقوا عَمَّنْ تَبْغِضُهُ قُلُوبُكُمْ».

۲-۲۹- / + کهنه شدن

«می گوید: ان الصنعة اذا اُسديت الي رَجُلٍ و لم تُربَّ اُخَلقت كَاخلاق الثوبِ البالي، هر که با کسی نیکویی کند و آن را تربیت نفرماید کنانه گردد چون جامه خَلَقَ» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۷۳).

ظاهراً پس از واژه «چون»، واژه «کهنه شدن» که در دست نویس غیاثی (ب ۸۱پ) آمده، ضروری است. زیرا این مصدر ترجمه مصدر «اخلاق» در عبارت عربی است. بنابراین جمله چنین بوده است: کنانه گردد چون کهنه شدن جامه خَلَقَ.

۲-۳۰- ..... / + بیت

«خدایگانی شاهنشاهی که رایت او ظفر به دیده کشد پیش لشکر اسلام، فروغ تاجش پرورده نور در انجم، همای چترش گسترده سایه برایم». (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۷). عبارات بالا، دو بیت از قصیده ابوالفرج رونی است، به مطلع:

نظام گیرد کار هوا بدین هنگام که دل ز شیر ستاند بدو دو پیکر وام

(رونی، ۱۳۴۷: ۱۰۴)

در دیوان ابوالفرج به جای «شاهنشاهی»، «شاهنشهی» ضبط شده که همین ضبط در دست نویس غیاثی (ب ۱۳ پ) نیز دیده می شود و وزن شعر حکم می کند که همین صورت، صحیح است.

در دیوان ابوالفرج، مصراع دوم بیت نخست، به صورت: «ظفر به دیده کشد پشت موکب اسلام» بدون هیچ نسخه بدلی ضبط شده است. مصحح دیوان در تعلیقات دیوان، این مصراع را چنین معنا کرده است: مصراع دوم در نسخه «د» به این صورت است: «ظفر بدیده کشد پیش موکب اسلام» و اصح و انسب است یعنی رایت سلطان مسعود در پیشاپیش موکب اسلام (سپاهسانی که به غزا و جنگ با کفار هند می روند) همواره شاهد پیروزی و فتح است (رونی، ۱۳۴۷: ۳۶۷).

به عقیده نگارندگان نیز ضبط «پیش» چنانکه در تعلیقات مصحح دیوان ابوالفرج و دست نویس غیائی آمده، مرجح است زیرا واژه «پشت» در بیت قبل در دیوان ابوالفرج آمده و بعید به نظر می رسد که شاعر آن را بلافاصله در بیت بعد تکرار کرده باشد:

علائی دولت بوسعد روی لشکر حق   سنای ملت مسعود پشت عهد انام

مصحح دیوان، واژه «پشت» را در بیت اخیر، مددکار و نقطه‌ی «انکا» معنی کرده است. به هر حال، به تبعیت از شیوه مرسوم در چاپ متون ادبی کهن سال فارسی، بایسته است که قبل از دو بیت مورد بحث، واژه بیت نوشته شود و سپس دو بیت مذکور، به صورت مرسوم در آثار فارسی، سامان یابد.

۲-۳۱- غلط های چاپی

در اغراض السیاسة به تصحیح شعار، اغلاط چاپی متعددی دیده می شود که به پاره ای از آن ها در مقاله «بازنگری اغراض السیاسة» اشاره رفته است. به جز آن اغلاط، به استناد به دست نویس غیائی می توان با اطمینان، پاره ای از اغلاط چاپی دیگر را به صورت درست آن ها باز آورد؛ برای نمونه به سه مورد اکتفا می شود.

۲-۳۱-۱- نشانه زد / به شانه زد

طره سنبل بمالید. زلف بنفشه نشانه زد. حله سبز در سر سرو افکنند (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۲)

با استناد به دست نویس غیائی (ب ۱۱ ر) صورت درست، «زلف بنفشه به شانه زد» است. به شانه زدن زلف در زبان فارسی، متداول بوده است؛ برای نمونه:

زلف مشکین شب به شانه زدند   رقم کفر بر زمانه زدند
(زاکانی، ۱۳۴۳: ۱۹۰)

۲-۳۱-۲- مثالی / سالی

«و هر فصلی چون مرحله‌ای و هر مثالی رباطی و هر ماهی فرسنگی و هر روزی میلی و هر ساعتی گامی و هر نفسی قدمی.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۱۸).
از فحوای عبارت و نیز به استناد به دست نویس غیائی (ب ۵۸ ر)، می توان دانست که صورت صحیح چنین بوده است: «و هر سالی رباطی»

۲-۳۱-۳- یافت / بافت

«پارسا مردی دانکانه زر بدو داد و به خانه رفت و گفت نفقه شما به حق تعالی افام دادم و زنیلی دیگر یافت و به بازار برد و به دانگی بفروخت». (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۱۶۱)

از فحوای کلام و بااستناد به ضبط دست نویس غیائی (ب ۷۶ پ) صورت درست، «زنیلی دیگر بیافت»، است.

۳- نتیجه گیری

اغراض السیاسة در شمار مهم ترین متون منشور سیاسی فارسی است که تا امروز تنها یکبار به حلیه تصحیح انتقادی آراسته آمده است. در این تنها تصحیح کتاب، پاره‌ای عبارات و ابیات فارسی و تازی هست که معنای درخوری را به ذهن متبادر نمی کنند و این بدان سبب است که بعضی از واژه‌های این عبارات و ابیات به هنگام کتابت یا تصحیح دچار لغزش شده است؛ از این رو برای دریافت مفهوم و معنی این عبارات ضرور است که اغلاط آن‌ها به صورت درست باز آید. برخی از این اغلاط در مقالاتی تصحیح شده است؛ با وجود این هنوز لغزش‌های متعددی در متن مصحح دیده می شود که بدانها در جایی اشاره نشده است. در این جستار، این لغزش‌های مغفول، غالباً با استناد به دست نویس نویافته اغراض السیاسة، تصحیح شده است. سخن پایانی این که چون *اغراض السیاسة* مصحح جعفر شعار، اغلاط بسیار دارد تصحیح منقح تر آن ضروری به نظر می رسد.

یادداشت‌ها

۱. نام این کتاب در لباب الالباب به صورت «*اعراض الریاسة فی اغراض السیاسة*» ضبط شده اما صورت پذیرفته شده نام این اثر چنانکه در تاریخ ادبیات در ایران آمده، به صورت «اغراض السیاسة فی اعراض الریاسة» است. (ن. ک: صفا، ۱۳۷۳: ۱۰۰۰/۲).
۲. در لباب الالباب نام این اثر: *سمع الظفیر فی جمع الظفیر* است. علامه قزوینی در تعلیقات خود بر لباب الالباب درباره ضبط «الظفیر» می نویسد: «الظفیر: این کلمه هیچ معنی ندارد و صحیح «الظھیر» است.» (عوفی، ۱۳۸۹: ۳۳۶).

۳. این نام در منابع مختلف، گوناگون ضبط شده است. عباس اقبال آشتیانی در حواشی و توضیحات حدایق السحر می نویسد: «تخلص این گوینده استاد را تمام تذکره نویسان لابد به تقلید عوفی، زینتی ضبط کرده اند در صورتی که در نسخه اصلی حدایق السحر صریحاً زینبی (منسوب به زینب) دارد و در تاریخ بیهقی و در قدیمیترین نسخه های خطی چهار مقاله نیز چنین است (وطواط، ۱۳۶۲: ۱۰۳). در المعجم فی معاییر اشعار العجم به تصحیح سیروس شمیسا این بیت (اسب و گهر و ...) از «زیدری» دانسته شده است. (ن.ک: شمس قیس رازی، ۱۳۷۳: ۳۳۵).

سپاسگزاری

از دوست عزیز جناب آقای سیدمحمد عظیمی، رئیس ارجمند کتابخانه خانقاه احمدی شیراز که لوح فشرده نسخه غیائی را، در اختیار نگارندگان گذاشتند، فروتنانه سپاسگزاری می کنیم و برای ایشان آرزوی تندرستی و موفقیت داریم.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. ابراهیمی، مختار و امامی نصراله و قاسمی پور، قدرت و کردی، رسول. (۱۳۹۸). «واکاوی چند لغزش در اغراض السیاسة با تاکید بر یک نسخه خطی نویافته». متن شناسی ادب فارسی، سال دوازدهم، شماره سوم، صص ۱-۱۸.
۲. حسینی قزوینی، شرف الدین. (۱۳۸۳). **المعجم فی آثار ملوک العجم**. به کوشش احمد فتوحی نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳. دانش پژوه، محمدتقی، افشار، ایرج / (۱۳۴۶). **نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران**. ج ۵، تهران: دانشگاه تهران.
۴. درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). **فهرستواره دست نوشت های ایران (دنا)**. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۵. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۶). **امثال و حکم**. جلد سوم، تهران: امیر کبیر.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. چاپ دوم از دوره جدید، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۷. رشیدالدین فضل الله. (۱۳۹۲) **جامع التواریخ** (تاریخ ایران و اسلام). جلد اول، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.

۸. رونوی، ابوالفرج. (۱۳۴۷). **دیوان**. به اهتمام محمود مهدوی دامغانی، مشهد: کتابفروشی باستان.
۹. زوزنی، حسین بن احمد. (۱۳۷۴). **کتاب المصادر**. به اهتمام تقی بینش، تهران: نشر البرز.
۱۰. شمس قیس رازی، شمس الدین محمد. (بی تا). **المعجم فی معاییر اشعار العجم**. به تصحیح محمد قزوینی با مقابله باشش نسخه خطی قدیمی و تصحیح مدرس رضوی، تهران: کتابفروشی تهران.
۱۱. شمس قیس رازی، شمس الدین محمد. (۱۳۷۳). **المعجم فی معاییر اشعار العجم**. به کوشش دکتر سیروس شمیسا، چاپ اول، تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۷۳). **تاریخ ادبیات در ایران**. جلد دوم، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات فردوس.
۱۲. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۴۹). **اغراض السیاسة فی اعراض الریاسة**. به تصحیح و اهتمام جعفر شعار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۶۲). **سندبادنامه**. به اهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، تهران: کتاب فرزاد.
۱۴. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۹۲). **سندبادنامه**. مقدمه و تصحیح سید محمد باقر کمال الدینی، چاپ دوم، تهران: میراث مکتوب.
۱۵. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۹۷). **غرّة الالفاظ و نزّهة الالفاظ**. تصحیح محسن ذاکر الحسینی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۱۶. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (بی تا). **اغراض السیاسة فی اعراض الریاسة**. نسخه خطی کتابخانه خانقاه احمدی شیراز به شماره ۱۴۲. تالیف: نامشخص، تاریخ کتابت: نامشخص
۱۷. عوفی، محمد. (۱۳۸۹). **لباب الالباب به تصحیح ادوارد جی براون**. با مقدمه محمد قزوینی و تصحیحات جدید و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی، چاپ اول، تهران: هرمس.
۱۸. فقیهی، حسین. (۱۳۸۱). **ابیات عربی در متون ادب فارسی تا قرن هفتم**. چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه الزهراء.
۱۹. کمیلی، مختار. (۱۳۹۱). «بازنگری اغراض السیاسة». *متن شناسی ادب فارسی*، سال چهل و هشتم، دوره جدید، سال چهارم، شماره سوم (پیاپی ۱۵)، صص ۷۵-۹۶.
۲۰. منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۷۹). **کلبه و دمنه**. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی تهرانی، چاپ نوزدهم، تهران: امیر کبیر.

۲۱. وطواط، رشیدالدین. (۱۳۶۲). **حدایق السحر فی دقایق الشعر**. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه سنایی و کتابخانه طهوری.

منابع عربی

۱. ابن مقفّع، عبدالله. (۱۴۲۳). **کلیله و دمنه**. قدم له و علق علیه ابراهیم شمس الدین، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). **لسان العرب**. اعتنی بتصحیحها أمين محمد الوهاب و محمد الصادق العبدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی و موسسه التاريخ العربی.
۳. ثعالبی، ابومنصور. (۲۰۰۳م). **التمثیل و المحاضرة**. تحقیق و شرح و فهرسة الدكتور قصی الحسین، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۴. عماد الاصفهانی الکاتب. (۱۳۷۵). **خریده القصر و جریده العصر**. قسم شعراء الشام، الجزء الاول، عنی بتحقیقه الدكتور شکرى فیصل، دمشق: المطبعة الهاشمیه.
۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۴). **القاموس المحیط**. إعداد و تقدیم محمد عبدالرحمن المرعشی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. معلوف، لوئیس. (۱۳۷۴). **المنجد فی اللغة**. تهران: نشر پرتو و پیراسته.